

Т. С. Цвігун*

ЗАХИСТ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ПОТЕРПІЛИХ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Сучасна злочинність набуває нових ознак, які безпосередньо негативно впливають на криміногенну ситуацію в державі, вона стає більш жорсткою та небезпечною¹. Злочинність втручається в багато сфер нашого життя, порушує суспільні та особисті інтереси². До того ж в засобах масової інформації ведеться посилена пропаганда насилля, яка навряд чи буде сприяти боротьбі зі злочинністю.

Аналіз ситуації по посиленню криміналізації суспільства дозволяє стверджувати, що в основі такої ситуації лежать невирішені соціальні питання. До таких невирішених соціальних питань відносяться: високий рівень фактичного безробіття, низький рівень доходів населення, житлова проблема, загальна криза моральних цінностей в суспільстві, яка пов'язана з тотальними економічними змінами. До других важливих факторів криміналізації суспільства відносяться також розвал правоохоронних органів³, в тому числі міліції, як в переломний період 1990-х років, так і в даний час, що пов'язано і з рівнем заробітної плати робітників, і з рівнем матеріально-технічного забезпечення роботи, яку неможливо порівняти із забезпеченням злочинності, особливо організованої.

Злочинність розвивається за своїми дуже складним законами, які залежать від соціально-економічних і політичних процесів в державі⁴. Проблема боротьби із злочинністю повинна набувати пріоритетні задачі держави, в даний час вона, як правильно сказав экс-Генеральний прокурор Російської Федерації В. Устінов, ведеться більше на папері. Така ситуація характерна і для України⁵.

Організована злочинність здійснює значний вплив на соціально-економічний та політичний розвиток держави і становить одну із самих небезпечних її ознак. Тому її можна визначити як кримінально-впорядковану і функціонуючу систему впливу на суспільство, оскільки в неї є реальна можливість економічно забезпечити підкорення кримінальному диктату не тільки злочинців, а й законослухняних громадян⁶.

Протягом століть існування кримінальної юстиції вона постійно змінювалась, удосконалювалась, але таке її удосконалення проходило тільки в системі відношення "державо-злочинець". У той же час правовий статус жертви злочинів, потерпілого довгий час залишався поза увагою держави.

Враховуючи сказане, заслуговує уваги діяльність держави по удосконаленню правового статусу потерпілого як учасника кримінального процесу і довгоочікуваного прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу України.

Діючий КПК України не в повній мірі відповідає вимогам сьогодення. З часу його прийняття (1960 р.) в нього було внесено багато змін та доповнень, з часом наука кримінального процесу, національна і мирового практика розробила основні принципи і положення, які і потребують законодавчого закріплення в Україні.

В останній час в сфері кримінального процесу увагу стали приділяти такому учаснику, як потерпілий. Оскільки це особа, яка понесла безпричинне, необґрунтоване посягання на своїх права і інтереси (життя, здоров'я, майно) і отримала фізичне, моральне страждання і матеріальну шкоду. І не викликає сумнівів необхідність дотримання прав, свобод, інтересів і достойного поведіння з особою, яка скоїла злочин, але така особа самостійно, свідомо пішла на вчинення злочину, за який і повинна понести покарання у вигляді встановленого судом обмеження. Зовсім інша ситуація відносно потерпілого, який потерпів від обмеження своїх прав і інтересів не скоївши ніяких протиправних дій. В такій ситуації держава просто

© Цвігун Т. С., 2008

* здобувач кафедри кримінального процесу Київського національного університету внутрішніх справ

¹ Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002). — К., 2002. — 268 с.

² Большая советская энциклопедия / Гл. ред. Б. А. Введенский. — 2-е изд. — М.: БСЭ, 1957. — Т. 40. — 648 с.

³ Энциклопедический словарь: В 3 т. / Гл. ред. В. А. Введенский. — М.: БСЭ, — Т. 3. — 303 с.

⁴ Украинская советская энциклопедия: В 12-ти т. / Гл. ред. М. П. Бажан. — К.: УСЕ, 1984. — Т. 10. — 560 с.

⁵ Философская энциклопедия / АН СССР; Ин-т философии; Гл. ред. Ф. В. Константинов. — М.: Сов. Энциклопедия, 1970. — Т. 5. — 740 с.

зобов'язана, по-перше, поновити порушені права особи, а по-друге, компенсувати його безпідставне страждання. Кримінально-процесуальний закон повинен регулювати процес, згідно з яким здійснюється правосуддя. Цей процес потребує чіткого його формулювання, виявлення в ньому відповідної поваги до прав усіх осіб, які приймають в ньому участь.

Практика розслідування і судового розгляду кримінальних справ виявила множинність спірних питань, які пов'язані зі справедливим відношенням прав і обов'язків окремих учасників кримінального процесу.

Виникнення проблеми захисту прав і інтересів потерпілого, як одного з учасників кримінального процесу, обумовлено низкою причин.

По-перше, невідповідність правового положення потерпілого існуючим реаліям життя. В умовах росту організованої злочинності, яка набула нової форми, відрізняючись озброєністю, жорстокістю і професіоналізмом, зростає і посткримінальний вплив на жертви злочинів, який набуває гострого характеру і стає серйозною перешкодою для здійснення правосуддя⁷. В теперішній час в Україні найменш захищеним є в правовому полі, так і в повсякденному житті залишається жертва злочинів — потерпілий. Як відмічає Л. Брусніцин: “незахищеність потерпілого і свідків від протиправного впливу спонукає їх ухилятися від виконання кримінально-процесуальних обов'язків⁸”.

Не дивлячись на те, що злочинець, наносячи шкоду суспільству в цілому, тим самим торкається і інтересів кожної особи окремо, ми нерідко зустрічаємося з прямим обманом і відмовою від дачі показання, частіше з мовчанням і дуже часто — з пасивністю по відношенню до обов'язку свідчити. Практика свідчить, що громадяни проявляють пасивність навіть у випадках злочинних посягань на них самих, не заявляючи про це в правоохоронні органи, не говорячи вже про інші ситуації⁹. Відповідно даних опитування, проведеного Н. С. Карповим серед 5 038 жителів України, Російської Федерації, Республіки Молдова, Республіки Білорусь, на запитання, якщо Вам стане відомо про скоєння правопорушення особах, які його скоїли, повідомити чи про це правоохоронним органам за власною ініціативою, від 41,5 % до 67,1 % опитаних відповіли негативно. Крім того, у відношення 47,9 % опитаних жителів України або їх родичів були скоєні злочини і 32,9 % з них у зв'язку з цим в правоохоронні органи не зверталися.

По-друге, однією із багаточисленних причин зниження активності громадян в сприянні кримінальному процесу являється падіння соціальної престижності свідчення¹⁰. Закріплений в КПК України порядок виклику і допиту потерпілих і свідків направлений не на захист їх прав і законних інтересів, а практично зразу позбавляє їх усякого бажання давати покази або іншим чином брати участь в кримінальному процесі. Потерпілий зобов'язаний з'явитися за викликом особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора та суду. У випадку неяви потерпілого без поважної причини він може бути підданий приводу. Крім того, неодноразові виклики в правоохоронні органи — для дачі пояснень, потім для допитів, а потім, можливо, додаткові допити чи очні ставки, а саме неодноразове повторення раніше даних показів, приводить до небажання потерпілого, і свідка також, з'являтися в правоохоронні органи.

По-третьє, існуючі в Україні критерії оцінки роботи правоохоронних органів, а саме “конвейерная” система провадження попереднього розслідування і судовий розгляд, при якому при виконанні слідчих дій практичні робітники думають тільки про отримання доказів, залишаючи при цьому “за бортом” ... проблеми свідків і потерпілих, об'єктивно призводить до небажання останніх виконувати свій громадський обов'язок¹¹.

По-четверте, аналіз кримінально-процесуального законодавства України свідчить, що суспільні інтереси продовжують залишатися більш важливими, чим особисті. Намагання змінити законодавство в цій сфері зводиться до забезпечення і захисту прав і інтересів осіб, які скоїли злочин. Безспірним являється факт, що вся процедура розслідування і її регламентація — це конкуренція прав і інтересів потерпілих і злочинців, інтересів особистості і суспільства...¹² Злочинець повинен мати можливість надійного правового захисту своїх інтересів і прав, але ні в якому разі за рахунок ігнорування прав

⁶ Бахин В. П. Указ. работа.

⁷ Мулюкбаева Д. Обеспечение безопасности потерпевшего — одно из условий справедливого правосудия [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.ard-chechhi.kg/journal/2002-03.htm.

⁸ Брусніцин Л. Обеспечение безопасности потерпевших и свидетелей // Законность. — 1997. — № 1. — С. 36.

⁹ Юнусов А. А. Обережение участников уголовного процесса и их близких: Научно-практическое пособие. — Набережные Челны, 2000. — С. 5.

¹⁰ Там же. — С. 15.

¹¹ Там же. — С. 12-13.

¹² Бахин В. П. Указ. работа. — С. 69.

потерпілого і на шкоду надійності засобів боротьби із злочинністю, коли безкарність перемагає через неможливість довести факт злочинної діяльності¹³. Захистити підслідного “означає не допустити зі сторони слідчого та суду порушення законних інтересів і прав підзахисного, але не любими засобами, і не обмежуючи, не ігноруючи такі ж права та інтереси потерпілого і в цілому суспільства”¹⁴.

Таким чином, проблема захисту прав потерпілих в кримінальному процесі України набуває все більшого розповсюдження і не тільки серед вчених-процесуалістів¹⁵, але й серед практичних робітників, а також в нормотворчій діяльності держави. В даний час України робить перші кроки в забезпеченні захисту прав і законних інтересів потерпілих, які заслуговують уваги.

Першим кроком є прийняття 23.12.1993 р. Закону України “Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь в кримінальному судочинстві”. Даний закон вперше для України визначив поняття забезпечення безпеки осіб, які приймають участь в кримінальному судочинстві; визначив коло осіб, які мають право на забезпечення безпеки, їх права і обов’язки; органи, які забезпечують безпеку, їх права і обов’язки; а також визначив самі міри забезпечення безпеки, порядок їх застосування і відміни.

Наступним позитивним кроком можна відмітити доповнення 13.01.2000 р. КПК України відповідними статтями (ст. ст. 521-525), які передбачають застосування мір забезпечення безпеки осіб, які приймають участь в кримінальному судочинстві. Внесення вказаних доповнень розширило і коло прав потерпілих право на забезпечення безпеки (ч. 4 ст. 49 КПК України). Суть цього права обов’язково роз’яснюється потерпілому. Такий порядок являється необхідним.

Подальшим кроком було прийняття Концепції забезпечення захисту законних прав і інтересів особи, потерпілого від злочинів, затверджених Указом Президента України від 28 грудня 2004 року № 1560/2004 (далі — Концепція), яка визначила основні принципи і направлення захисту законних прав і інтересів потерпілого. На виконання вказаних направлень Кабінетом Міністрів України розроблений і затверджений Розпорядженням від 20 квітня 2005 року № 110-р План мір по реалізації Концепції на 2005-2006 роки.

Відмітив позитивні кроки України у вирішенні проблеми захисту прав і інтересів потерпілого, необхідно визначити також основні напрями і принципи, яких необхідно дотримуватися для подальшого рішення даної проблеми.

З часу прийняття Закону України “Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь в кримінальному судочинстві”, він проявив свої слабкі сторони: не врегульований порядок і суми фінансування мір забезпечення безпеки осіб, що особливо важко виконувати при дефіциті бюджету; строки застосування мір безпеки, особливо після дачі потерпілим чи свідком показань. Винесення вироку судом не ліквідує конфліктної ситуації і страх людини перед можливою розпратою зі сторони осіб, проти яких він дав показання, або його родичів та інші проблеми. Крім того, потребує удосконалення процесуальний порядок виклику і допиту потерпілого.

Також необхідно відмітити і вирішити питання про співвідношення прав і інтересів потерпілого і обвинуваченого (підозрюваного, підсудного). Дотримання прав і законних інтересів особи, яка скоїла злочин, для робітників правоохоронних органів повинно бути аксіомою, в якій мірі “умовним рефлексом”, не виповнити який він просто не може. І в той же час вся діяльність посадових осіб в ході розслідування і судового розгляду по кримінальній справі повинна бути направлена на захист інтересів потерпілого, поновлення його порушених прав, а в необхідних випадках і забезпечення його захисту. Правоохоронні органи “повинні захищати суспільство від злочинців, а не навпаки”¹⁶. В. В. Лунеев пише: “жертва злочину, для захисту інтересів якої і існує правосуддя, залишилась самою беззахисною і перед злочинцем, і перед правоохоронними органами, і перед судом”¹⁷.

Як писав А. Сміт, щоб навчити людей справедливості, їм необхідно показати результати несправедливості¹⁸. Саме такі результати несправедливості ми і бачимо стосовно потерпілого, що штовхає його до небажання співпрацювати чи взагалі зустрічатися із правоохоронними органами.

¹³ Там же. — С. 71.

¹⁴ Там же. — С. 67.

¹⁵ Гурджі Ю. О. Проблеми формування і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого на досудових стадіях: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — Одеса, 1999. — 276 с.; Курків М. В. Проблеми забезпечення безпеки суб’єктів кримінального процесу: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — Х., 1999. — 181 с.; 14. Кубинська О. П. Реалізація прав потерпілого в кримінальному процесі України: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.09.00. — К., 1996. — 152 с.; Шаповалова Л. І. Потерпілий як суб’єкт кримінально-процесуальної діяльності в досудових стадіях кримінального процесу: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — К., 2001. — 209 с.

¹⁶ Бахин В. П. Указ. работа. — С. 68.

¹⁷ Там же. — С. 71.

¹⁸ Там же. — С. 5.